

Op het spoor van onze gedachten

Taal laat zien hoe wij de werkelijkheid beleven en structureren,

zegt taalkundige Henk Verkuyl. In taal is het heden geen

ongrijpbaar moment. Het is net zo klein of groot als de spreker

zelf wil. **Berthold van Maris**

ALS JE aan mensen vraagt: hoe denk je dat taal ontstond met tijd, zullen ze waarschijnlijk zeggen: je hebt verleden tijd, tegenwoordige tijd en toekomst. Maar zo werkt het niet, zegt Henk Verkuyl. Verkuyl is emeritus hoogleraar taalwetenschap. Het was (en is) zijn levenswerk om tijdskeuzen in de grammatica te onderzoeken. Hij heeft onlangs een boek geschreven over werkwoordstijden.

"Als je naar de grammatica van het Nederlands kijkt, zie je dat wij altijd eerst de keuze moeten maken: is het heden of verleden? Pas als die primaire keuze gemaakt is, hebben we de mogelijkheid om vanuit dat heden of verleden vooruit te kijken met behulp van 'zullen' of 'zouden': 'We zullen hem terugbellen'. 'We zouden hem terugbellen'."

Dan is er nog een derde dimensie of oppositie: vanuit het punt in het heden of verleden kan ook worden teruggekeken. Dat gebeurt met behulp van de voltooid tijd ('zijn' of 'hebben' met een voltooid deelwoord erbij).

Het temporele systeem van het Nederlands bestaat aldus uit drie opposities: wel of geen verleden tijd (versus tegenwoordige tijd), wel of niet vooruitkijkend, wel of niet terugkijkend. Het gaat om drie binaire keuzes, die samen 2 x 2 x 2 = 8 mogelijk heden opleveren. In inderdaad heeft het Nederlands acht werkwoordstijdschema's (tijd in taal).

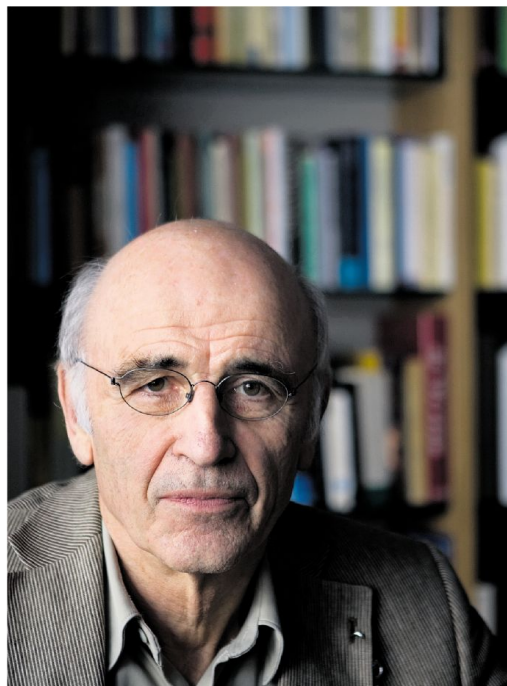
De Nederlandse taalkundige L.A. Te Winkel (1809-1868) heeft dit ooit al eens uitvoerig beschreven. Verkuyl onderbouwt dit negentiende-eeuwse inzicht in zijn boek met eigentijdse logische technieken en past het – ook dat is nieuw – toe op een aantal andere talen.

"Het systeem van Te Winkel gaat heel ver", zegt hij. "De toekomst wordt daarin losgemaakt van het punt van spreken. De eerste keuze stelt het heden tegenover het verleden en vervolgens maakt de toekomst deel uit van het heden of van het verleden."

"Toekomst" is in dit systeem dus van een andere orde dan 'heden' en 'verleden'. Misschien is dat ook wel logisch. Het verleden is er. De toekomst is er nog niet. Van uitspraken over het verleden kun je in principe vaststellen of ze waar zijn of onwaar. Aan uitspraken over de toekomst kun je geen waarheidsgehalte toekennen, hoe graag we dat soms ook zouden willen.

Veel Nederlanders zijn in het grammatica-onderwijs opgevoerd met het 2 x 2 x 2 systeem van Te Winkel. Wij zijn gewend aan termen als voltooid tegenwoordige toekomstige tijd en zo.

"Buiten Nederland is dit systeem van drie opposities vrijwel onbekend. Daar hanteert men meestal een 3 x 3 systeem. De eerste driedeling is dan: verleden, heden, toekomst. De tweede: terugkijkend, gelijktijdig, vooruitkijkend. Die tweede driedeling is overigens bedacht door een natuurkundige, Hans Heichenbach, halve eeuwde van vorige eeuw. Hij nam de ontologie als uitgangspunt: hoe zit de wereld in elkaar, wat zijn de fundamentele dingen in de wereld. Dan is

Henk Verkuyl **'Met de verleden tijd bouwen we in**

het verleden een apart domein. Daar zijn

we, als spreker en hoorder, van verwijderd'

het idee van verleden, heden en toekomst misschien niet zo gek. "Het vervelende van dat systeem is dat in het Nederlands – en in het Engels ook – een van de acht tijden er-

buiten valt: 'Hij zou dat hebben gedaan'. Dus het werkt niet. Te Winkel heeft een totaal ander uitgangspunt. Hij zegt: de realiteit is er, maar wij kunnen de realiteit nooit kennen zo-

als hij is. De gedachte die wij over de wereld hebben, die moet je op het spoor komen: hoe wij de werkelijkheid beleven en structureren, en hoe taal daarin functioneert. Hij is geïnter-

resseerd in de wijze waarop taalgebruikers hun omgang met de werkelijkheid coderen. Die manier van kijken heeft verregaande consequenties. Er ontstaat een heel andere notie van heden dan in de natuurkunde en in de Heichenbach-traditie, want daarin is het heden het *floating point*: het voortdurend veranderende moment, dat ongrijpbaar voortgaat en dat de scheiding veroorzaakt tussen verleden en toekomst."

Maar in de analyse van Te Winkel is het heden net zo klein of groot als de spreker wil.

"Als ik zeg: 'Ik zit nu met iemand te praten, ik heb je vanavond nog terug', dan is vandaag het heden. Daarbinnen plaatsen we zowel het spreekmoment als het nog niet gerealiseerde deel van het heden waarin we gaan terugbellen.

"Als ik zeg: 'Vanochtend heb ik zitten werken', blijf ik ook in het heden. Ik gebruik de voltooid tegenwoordige tijd, en wat ik daarmee doe is: de ochtend inbedden in het heden van de hele dag. Blijkbaar heb ik het gevoel dat wat we vanochtend hebben nagee-

HENK VERKUYL

Henk Verkuyl (1938)
1960 - 1967: Nederlandse taal- en letterkunde, Universiteit van Amsterdam.
1971: Dissertatie 'On the Compositional Nature of Aspect'
1979: Hoogleraar Nederlandse taalkunde, en later (algemeen) taalwetenschap, aan de Universiteit van Utrecht
2003: Emeritaat
Belangrijkste publicaties: 'Aspectual Issues. Studies on Time and Quantity' (1999) en 'Semantiek. Het verband tussen taal en werkelijkheid' (2000).
Publiceerde daarnaast onder het pseudoniem Dr. Verschuyel een puzzelwoordenboek en een boek over cryptogrammen (Cryptogrammatika, 2004).

maakt nog min of meer in ons heden zit en niet van dat heden moet worden afgezonderd in een apart domein.

"In feite bepalen wij als spreker wat wij tot het heden gaan rekenen en richten daar onze grammaticale vormen op in. Daarom kunnen we ook heel gemakkelijk over de Big Bang spreken in tegenwoordige tijd: 'De wereld is met de Big Bang begonnen'. Door het gebruik van 'is' strekt ons heden zich dan uit tot en met de Big Bang. Er is een subtiel maar belangrijk verschil met 'De wereld begon met de Big Bang.'"

Wat is in taalkundige zin dan het verleden?

"Als we de verleden tijd gebruiken, bouwen we in het verleden een apart domein. Daar zijn we, als spreker en hoorder, van verwijderd. Dat domein is afgegrensd, het is als het ware onbereikbaar gemaakt voor directe toegang. Het enige wat we kunnen doen is daarin een soort periscope plaatsen van waaruit we de gebeurtenissen als een film bekijken. De verleden tijd is dan ook een verhalende vorm. "Als je dan tussendoor toch even de tegenwoordige tijd gebruikt – bijvoorbeeld midden in een verhaal over Napoleon zeg je: 'Napoleon is

net zo weinig succesvol gebleken als Hitler want het is hem niet gelukt om Moskou te bezetten' – dan spring je even uit die structuur en ben je weer bij de spreker-hoorder van dit moment. Van Napoleon tot nu is dan opens het heden waarover je wilt spreken. Je slaat bewust die structuur van het verleden weg. Dan heb je weer direct toegang. Alle muren die tussen jou en dat verleden staan, zijn openets weg."

Als je zegt: 'We zouden naar Spanje gaan', praat je dan eigenlijk wel over het verleden? 'Zouden' gaat vaak over dingen die niet doorgingen: we zouden naar Spanje gaan, maar er kwam iets tussen.

"Als je vanuit een punt in het verleden vooruitkijkt, levert dat heel bijzondere betekenissen op. Het noude van dit systeem is: wij als spreker en hoorder hebben een heden, en het gebeuren heeft ook een eigen heden. In de tegenwoordige tijd zijn die twee hedens met elkaar verbonden. In de verleden tijd zit het heden van het gebeuren in een ander heden dan het onze. Als je dan 'zou' en 'zoudet' gebruikt, doe je een beroep op datgene wat toen bekend was en dat geldt nu niet meer. Tussen dat 'toen' en 'nu' is heel veel gebeurd; je hebt daar geen directe controle meer over."

U past het systeem in uw boek ook toe op vijf andere talen, onder andere het Chinees.

"Mijn stelling is dat het 2 x 2 x 2 systeem universeel is: dat het op de een of andere manier in alle natuurlijke talen voorkomt. Maar binnen dit systeem kan elke taal zijn eigen keuzes maken. In het Chinees spelen alleen de tweede en de derde oppositie. De eerste oppositie – heden of verleden – ontbreekt daar. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de Chinezen het onderscheid tussen heden en verleden niet kennen. Maar ze hebben het niet zoals wij gecodeerd in vaste grammaticale vormen."

U keek ook naar talen die meer dan 8 werkwoordstijden hebben, zoals het Georgisch en het Frans. Dan kon je er niet met een 2 x 2 x 2 systeem.

"In die talen moet er een vierde oppositie zijn, was mijn hypothese. Die men ik ook gevonden te hebben. Kijk, in het Nederlands is de verleden tijd altijd gereleerd aan het nu, het heden van de spreker. Maar er zijn talen waarin dat niet hoeft, waarin naast die nu-gerelateerde verleden tijd ook een verleden tijd bestaat die niet nu-gerelateerd is."

TIJD IN TAAAL

Tijd in de Nederlandse taal bestaat uit drie keuzes of opposities:

- 1 Wel of niet in het verleden (versus heden).
- 2 Wel of niet vooruitkijkend vanuit een punt in het heden of verleden
- 3 Wel of niet terugkijkend op een afgezonderd gebeurtnis, vanuit een punt in het heden of verleden
- Er zijn 2 x 2 x 2 = 8 combinaties. De cijfercodes verwijzen naar de drie opposities, 000 Hij schrijft een boek
- 100 Hij schreef een boek
- 010 Hij zal een boek schrijven
- 001 Hij zou een boek schrijven
- 001 Hij heeft een boek geschreven
- 011 Hij had een boek geschreven
- 111 Hij zal een boek geschreven hebben
- 'Zullen' heeft in het Nederlands overigens ook nog heel andere betekenissen, zoals 'waarschijnlijk' ('Dat zal wel zo zijn'), 'dat wordt bewerd' ('Hij zou de vader zijn') en 'misschien' ('Dat zou kunnen').

Een verleden tijd die het heden niet nodig heeft?

"Ja. Een voorbeeld is de *passé simple* in het Frans, een verleden tijd die alleen nog in schrifttaal gebruikt wordt, bijvoorbeeld in romans – en in heel deftige spreektaal. Je gaat dan niet vanuit de spreker naar het verleden, maar via andere middelen: via een bepaalde context die je aan het begin even schetst.

"In het Frans kun je een verhaal daarom nooit beginnen in de *passé simple*. Er moet eerst voldoende oriëntatie aan voorafgaan, waar je het dan aan kunt ophangen. Bijvoorbeeld: 'Er was eens een koning in een heel ver land'. Daarna kun je dan de *passé simple* gebruiken."

Toch zijn er moderne Franse romans die wel meten met de *passé simple* beginnen.

"Het is een regel die overschreden kan worden om een bepaald effect te sorteren. Je springt dan meteen in de handeling. Dat mag eigenlijk niet, maar kan voor een schrijver toch heel aantrekkelijk zijn om te doen. W. F. Hermans deed in het Nederlands iets wat enigszins vergelijkbaar was, toen hij *De tranen der acacia's* begon met de zin 'De boerenmeid had tenslotte niet geprotesteerd toen hij zijn kin op haar schouder liet rusten.' Dat was inderijd, in 1949, heel opmerkelijk."

U heeft naar zes talen gekeken. Maar er zijn er zesduizend.

"Ik moest eerst laten zien dat het werkt. Als men nu overtuigd raakt, dan wordt het een kwestie van kijken of er ook talen zijn die zich niet in dit systeem laten dwingen."

Waarom vindt u een binair systeem eleganter dan een ternair systeem?

"In een binair systeem heeft iets bepaalde eigenschappen of niet. Daar zit niets tussen. Er zijn ook logica's met drie waarheidswaarden, maar daar is geen fluit aan, vind ik. Je mag dan veel te veel binair is veel strenger dan ternair. Ik kon hier echt mijn gereformeerde instincten botvieren door heel streng te zijn voor mezelf."

Is taal wel zo logisch?

"Een eeuw geleden dacht men van niet. Logica werd gezien als een correctie op natuurlijke taal. Bertrand Russell, die daar een belangrijke rol in speelde, was ook ideologisch gemotiveerd: hij streefde tegen het christendom, tegen religie. De logica moest een nieuw houvast bieden – een tegenwicht vormen voor de duistere kanten van natuurlijke taal. Toen kregen we Montague, rond 1970, de ster van de formele semantiek, die zei: nee, elke natuurlijke taal *is* een logica. En je kunt natuurlijke taal helemaal logisch beschrijven, als de logica maar rijk genoeg is. Dus wat hij deed was: de logica uitbreiden. Hij heeft de lijn van Russell voortgezet, maar hij heeft extra instrumenten ingezet, en met een enorm succes, want ja, ze werken."

Uw boek is ook een hommage aan de negentiende-eeuwse Te Winkel.

"Te Winkel heeft een slechte naam gekregen door de spelling 'De Vries & Te Winkel', de beroemde en beruchte spelling in de negentiende eeuw, met 'mensch' en 'den'. Hij is ook een van de grondleggers van het Woordenboek der Nederlandsche 'Taal', dat grotske woordenboek, waar 150 jaar aan gewerkt is. Te Winkel zat inderijd heel braaf in de letter A te werken. Hij was bezig met de woorden 'aantoneid' en 'aanvoegend'. Toen heeft hij dit artikel over werkwoordstijden geschreven, want hij moest zinnige dingen gaan zeggen over de aanvoegende en aantoneidende wijs.

"Een enige wat we weten, die Te Winkel. Hij was heel goed in wiskunde, dus hij heeft dit vanuit een soort wiskundig instinct bedacht. Een beeldschoon systeemje." ♦

Henk J. Verkuyl - Binary Time, CSL Publications, 290 blz., \$37,50